

Milli Hökumət devrildikdən sonra ana dilinin hüquqları uğrunda mübarizə

Milli Hökumətin süqutundan sonra şah rejiminin qanlı repressiyalarının tüğyan etdiyi illərdə görünməmiş fiziki və mənəvi təzyiqlərə məruz qalan, hər gün ölüm, işgəncə səhnələri və satqınlıqla üzləşən insanlar arasında vətəne, xalqa məhəbbət hissələrini qoruyub saxlamaq üçün bədii sözün üzərinə böyük ağırlıq düşürdü.

Əslində, həmin dövrdə bu zülmə qarşı etirazın başqa yolu da qalmamışdı. Problemin siyasi və hüququ yollarının istər daxilə, istərsə də beynəlxalq səviyyədə tamamilə qapanması həm ədəbiyyatın, həm də ədəbiyyat xadimlərinin qarşısında real təhlükələrlə dolu olan yeganə yol qoymuşdu - *zülmə qarşı sözlə dirənmək!* Bu dirəniş özündə yalnız milli hüquqlar uğrunda mübarizəni deyil, həm də ana dilinin yaşadılması və inkişafında etiva edirdi. Belə ki, ana dilində yaradılan bütün ədəbi nümunələr kimi, etiraz nümunələrinin özləri də gizli yolla çap edilməsindən və ya şifahi şəkildə yayılmasından asılı olmayaraq, istər-istəməz dilin inkişafına xidmət edirdi.

Təsədüfi deyildir ki, tanınmış şair H.M.Savalan məsələnin bu tərəfini olduqca aydın ifadə etməklə yanaşı, həmkarlarını ana dilinin inkişafı üçün daha çox yazıb-yaratmağa çağırırdı:

*Coxlu yazaq, çox yaradaq,
Şerimiz də çiçəklənə.
Dilimiz aç aqol-budaq,
Elimiz çata xoş günə.*

Bu dövrdə M.Şəhriyar, B.Q.Səhənd, M.Fərzanə, M.C.Bağçaban, N.Fətəhi, M.Ə.Azər, H.Katibi, S.Cavid, G.Sabahi, S.Bəhrəngi, Ə.Təbrizi, C.Heyət, K.M.Sönməz, H.M.Savalan və başqa milli ziyalılar bütün qadağa və basqılara rəğmən, ana dilinin heç olmasa, ədəbiyyatda işlənməsi üçün gizli ədəbi məclislər yaratmaqla, xalq yaradıcılığına aid müxtəlif kitablar çap edib yaymaqla bu zülmə qarşı asimmetrik mübarizə aparırdılar.

Bu birliklərdən biri də Səhəndin təşəbbüsü ilə 1953-cü ildə Tehranda qurulmuş və 1960-cı illərin ortalarına qədər fəaliyyət göstərmişdi. Böyük ziyalı Gəncəli Sabahi bununla bağlı olaraq öz xatirələrində aşağıdakıları qeyd edir:

"1954-cü ilin əvvəllərində Azərbaycan xiyabanında "Səba" adlı fotoqrafxana açmışdım. Bura kasıbkarlıqdan daha çox dostların görüş ocağına oxşayırdı. Fotoqrafxanada oturmuşdum. Buludla görüşməzdən iki həftə keçirdi. O, mənim görüşmə gəldi. Bir az söhbətdən sonra dedi:

- Biz istəyirik ki, bir "ədəbi bölmə" təşkil edək. Əlbəttə, bu bölmənin işi ədəbi fəaliyyət olacaqdır. Azərbaycan dilində yazılmış əsərləri, bir də toplanılmış xalq ağız ədəbiyyatından imkan olduqca çapa verib müntəşir etmək və...

- Yaxşı fikirdir. Bu xeyir işə kimlər ilə əncam vermək istəyirsiniz? - deyər soruşduqda o siqarını alışdırdı. Bir nəfəs sümürdükdən sonra: - Ağayı-doktor Katibi, Fərzanə, bir də siz olacaqsınız, - deyər cavab verdi.

Buludun təklifi mənim ürəyimə yatan iş idi. Beləliklə həftədə bir gün evlərimizdə ədəbi yığıncaqlara başladığ".

Doktor S.Cavidin bildirdiyinə görə, 1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq belə ədəbi məclislərə gələnlərin sayı xeyli artmağa başlayır. Görüşlər bir qayda olaraq, növbə ilə məclis üzvlərinin evlərində keçirilir, ədəbi müzakirələrlə yanaşı, Bakıdan gizli şəkildə gətirilən "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, "Azərbaycan" jurnalı və digər nəşrlərdə dərc olunmuş materiallar ərəb əlifbasına keçirilməklə oxunur və yayılırdı. Cənublu ziyalılar bu yolla öz milli varlıqlarını isbat etməyə çalışır, ana dilini yazıda işlək hala gətirmək üçün apardıqları mübarizəni ədəbi görüşlər adı altında reallaşdırır, mətbələrdə gizli şəkildə kitablar nəşr etdirib yayırdılar ki, Şimali Azərbaycanda artıq təşəkkül tapmış və oturmuş ədəbi dil məkanından, həm də oradakı qızğın ədəbi prosesdən kənarda qalmasınlar.

(Əvvəli qəzetin

21, 22 dekabr tarixli saylarında)

Onu da qeyd edək ki, Cənubda Azərbaycan dilinin qramatikasına aid ilk kitab da məhz bu dövrdə M.Fərzanə tərəfindən yazılıb nəşr etdirilmişdir. İnkarcılıqla bağlı rəsmi təbliğata zidd olduğuna, Azərbaycan dilinin ayrıca bir dil kimi müstəqilliyini sübut etdiyinə görə rejim bu kitabın yayılmasına icazə verə bilməzdi. Ona görə əsər dərhal yığışdırıldı, hətta onun mövcudluğu barədə mətbuat xəbərlərinə belə yasaq qoyuldu...

Bu dövrdə ədəbi məclislərə marağın artması həm də təhlükəsizlik problemlərini ortaya çıxarırdı. Belə ki, məclis iştirakçılarının arasına rejim xəfiyyələrinin daxil edilməyəcəyinə heç kim zəmanət verə bilməzdi. Ona görə də belə qərara gəldi ki, məclisə yeni gələn hər bir şəxs üçün məclis üzvlərindən biri zəmanət versin. Əlbəttə, rejim də boş dayanmırdı. İranda geniş yayılmış iddialara görə, görkəmli ziyalı Səməd Behrəngi də bu fəaliyyətin qurbanı olmuş, 1967-ci ildə SAVAK xəfiyyələri tərəfindən qətl edilərək Araz çayına atılmışdı. Bu qanlı cinayətin törədilməsində məqsəd aydın idi: Azərbaycan ziyalılarının gözünü qorxutmaq və onları milli hüquqlar uğrunda mübarizədən çəkindirmək...

Səhənd başda olmaqla, məclis üzvləri "Heydərbabaya salam" poeması ilə ana dilli poetik yaradıcılığa yeni təkan və yön vermiş, cənubda milli poeziyanın mübahisəsiz bayraqdarına çevrilmiş böyük ustad M.Şəhriyarı da bu ədəbi-siyasi işə cəlb etmək qərarına gəlmişdilər. Ustadın məclisə qatılıb bu fəaliyyətə dəstəyini bildirməsi onların gücünə güc qatıb birliklərini daha da möhkəmləndirər, eləcə də onun özünün son zamanlar keçirdiyi güşənişin həyat tərzindən xilas olub ana dilində yeni əsərlər yaratmasına rəvac verə bilirdi. Belə ki, Şəhriyar həmin dövrdə, Təbrizdə öz mənzilinə çəkilib ətraf ələmdən təcrid olunmuş şəkildə yaşayır, demək olar ki, heç kəsi qəbul etmir, başqaları ilə hər cür təmasdan qaçırdı.

S.Cavid xatirələrində yazır: "Bu məqsədlə qüdrətli və qeyrətli şairimiz Səhənd Təbrizə yollandı. Şəhriyarı Tehrandakı dostları və pərəstişkarları adından Tehrana dəvət etdi. O, bu dəvəti qəbul etdi. Şəhriyar Səhəndlə bərabər Tehrana gəldi. Mərhum Səhənd onu öz mənzilinə apardı. Şəhriyarın Tehrana gəlişi azərbaycanlıların buradakı ədəbi mühiti üçün böyük hadisə, toy-bayram oldu".

Dəfələrlə şah rejimi repressiyalarına məruz qalmış, sözlə dirəniş hərəkatının liderlərindən olan Səhəndin məşhur "Taleyimə sən bax!" adlı şəri həmin günlərin ictimai-siyasi və mənəvi ab-havasını təsəvvür etmək baxımından olduqca ibrətamizdir:

*...Taleyimə sən bax!
Düşüncələrim yasaq,
duyğularım yasaq,
keçmişimdən söz açmağım yasaq.
Gələcəyimdən danışmağım yasaq,
ata-babamın adın çəkməyim yasaq,
anamdan ad aparmağım yasaq.*

Cənubi Azərbaycanda ana dilinin hüquqları uğrunda mübarizədə Səhəndin yaradıcılığı və fəaliyyəti ayrıca qeyd edilə bilər. Belə ki, o bütün həyatı boyu bu problemin həllinə xüsusi önəm vermiş, heç bir basqı məhrumiyyətə baxmadan öz fikirlərini auditoriyasına şeir və poemalarında, çıxışlarında açıq şəkildə çatdırmaqdan çəkinməmiş, həmkarlarının milli hüquqlar uğrunda təşkilatlanmasına öncüllük etmişdir. İrticanın tüğyan etdiyi dövrdə Tehranda oturub hakimiyyəti qəsb etmiş "namərd"in ünvanına çoxlarının dilinə almağa belə cəsarət edə bilmədiyini bu sözləri yazmaq hər qələm sahibinin bacaracağı iş deyildi:

*Dov düşüb dırnaqsız namərd əlinə,
Dişi batan yerin ətin qopardır.
Dil açib dilində danışanların,
Çəkir boğazından dilin çıxardır!*

Onun görkəmli şerqşünas, professor Rüstəm Əliyev vasitəsilə şimalı yazarlara yaratdığı insani və ədəbi əlaqələr isə cənublu ziyalıların mübarizəsinə böyük güc və inam qazandırmışdı.

Məhz elə buna görə də 2013-cü ilin baharında, ana dilinin hüquqları uğrunda mübarizəsi və anadilli poeziyanın inkişafında xidmətləri nəzərə alınmaqla, Səhənd-

din ölüm günü - 11 aprel Cənubi Azərbaycanda "*Bulud Qaraçurlu türki şeir günü*" elan olunmuşdur.

Bu dövrdə ana dilinin hüquqları uğrunda mübarizənin öncüllərindən biri də böyük ziyalı və fikir adamı, İranda modern fars və türk şeirinin atası hesab edilən Həbib Sahir olmuşdur. Onun nəzərində dil azadlığı - ana dilində yazıb yaratmaq və oxumaq haqqı milli-mənəvi azadlığın ən vacib, zəruri və əhəmiyyətlisidir. Ana dilini qorumaq bütövlükdə milli mövcudluğu qorumaq deməkdir. Ona görə də yazırdı:

*Yadın dili - boyunduruq,
Bir keçiddir: buruq-buruq!
Boyunduruq xalqı boğar,
Keçidlərdə quldur soyar.*

Cənubda ana dilində yaradıcılığa yenidən təkan vermiş və böyük bir poeziya məktəbi yaratmış dahi söz ustadı Şəhriyar isə "Türkün dili" adlı məşhur şeirində ana dilinə münasibətini üsyankar Səhənddən və H.Nitqidən fərqli olaraq tamamilə başqa, əgər belə demək mümkünsə, daha diplomatik tərzdə - onun üstün məziyyətlərinin təsviri üzərindən ifadə etmişdir:

*Türkün dili tək sevgili, istəkli dil olmaz,
Ayrı dilə qatsan, bu əsil dil, əsil olmaz.
Öz şerini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şeri oxuyanlar, eşidənlər kəsil olmaz.*

Ana dili mövzusu şeirləri yalnız cənubda deyil, həm də şimalda məşhur olan görgəmli şair K.M.Sönməz yaradıcılığında da qırmızı xətlə keçir. O öz şeirlərində bu məsələyə dəfələrlə toxunmuşdur. Onu da qeyd etməli ki, problemə ustad Şəhriyar kimi, "məcburi diplomatik yanaşma" Sönməz yaradıcılığı üçün də xarakterikdir.

Savalan isə əksinə, "Dilim" şeirində problemə haqlı olaraq namus və milli ləyaqət prizmasından yanaşır:

*Bir yad bizə ağız büzə,
Xor baxa, sala xar gözə.
Day inanma elim dözə,
Namusum, arımdı dilim.*

Problemlə bağlı görkəmli ziyalı, cənubda türkçülüynün ideoloqlarından və milli dirəniş hərəkatının liderlərindən olan Əli Təbrizlinin hələ 1960-cı illərdə qələmə aldığı "Ədəbiyyat və milliyət" adlı əsərini ayrıca qeyd etmək lazım gəlir. Müəllif kitabda Azərbaycan türkcəsinə aşağılayıcı münasibət bəsləyən, xalqın tarixini təhrif edən, əsrlər boyu qaradaş kimi yaşadıkları farslardan onlara düşmən yaradanları kəskin tənqid atəşinə tutur. Türk şahlarının heç vaxt farsları və digər etnik qrupları bir-birindən ayırmadıklarını, onların dillərinin və mədəniyyətlərinin inkişafına hər cür şərait yaratdıklarını xatırladır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Pəhləvi irticasının tüğyan etdiyi 55 il ərzində Cənubi Azərbaycanın yaradıcı ziyalıları bütün basqı və qadağalara rəğmən, milli hüquqlar, ilk növbədə də ana dilinin hüquqları uğrunda gizli və müəyyən dərəcədə təşkilatlanmış şəkildə mübarizə aparmışlar. Bu mübarizə aşağıdakı fəaliyyətləri əhatə etmişdir:

- Ana dilində əsərlərin, o cümlədən milli tarixə və milli dəyərlərə məhəbbət aşılayan əsərlərin yaradılması və təbliği işini təşkil etmək;

- mümkün olduqca ana dilində əsərlərin gizli şəkildə nəşrinə və yayılmasına nail olmaq;

- xalqın öz tarixindən və tarixi yaddaşından qoparılmasının, eləcə də assimilyasiyasının qarşısını almaq məqsədilə milli folklor nümunələrinin toplanması, nəşri və yayımı işini təşkil etmək;

- Azərbaycan dilinin qədim tarixi köklərə və hər cür çağdaş fikirləri ifadə edə biləcək imkanlara sahib olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirmək;

- Bakıda nəşr olunan qəzet, jurnal və kitabları əldə edib ərəb əlifbasına çevirməklə şimalda mövcud olan ədəbi dil məkanı ilə əlaqələri işlək saxlamaq və ədəbi prosesdə baş verən yenilikləri izləmək.

(ardı var)

**Fikrət SÜLEYMANOĞLU,
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutunun
böyük elmi işçisi**